

АРХИТЕКТУРА

УДК 94(476.5)+72.03

ПАМІЖ ДНЯПРОМ І ЗАХОДНЯЙ ДЗВІНОЙ: ГІСТОРЫКА-АРХІТЭКТУРНАЯ СПАДЧЫНА ДРУЦКА-ТАЛАЧЫНСКАГА РЭГІЁНА

*д-р мастацтвазнаўства Т.В. ГАБРУСЬ**(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск)*

Артыкул прысвечаны гісторыка-мастацтвазнаўчаму агляду архітэктурнай спадчыны лакальнага рэгіёна паміж Заходняй Дзвіной і Дняпром на шляху «з варагаў у грэкі» (цяпер Талачынскі раён Віцебскай вобласці). Зроблена выснова, што ў архітэктурнай спадчыне друцка-талачынскага рэгіёна, пры ўсіх яе стратах, знайшлі адлюстраванне асноўныя этапы ў развіцці айчыннага дойлідства.

Ключавыя словы: *архітэктурная спадчына, Друцк, Талачын, развіццё айчынай архітэктуры, асноўныя этапы, агляд рэгіёна.*

Частка рэчак друцка-талачынскага рэгіёна (цяпер Талачынскі адміністрацыйна-тэрытарыяльны раён) адносіцца да басейна Дняпра (Друць, Бобр, Сакалянка, Пліса), другая частка – да басейна Заходняй Дзвіны (Усвейка, Абалынка). Таму ў старажытнасці па гэтай тэрыторыі праходзіў волакавы ўчастак аднаго з магчымых шляхоў “з варагаў у грэкі”. Мікалай Рэрых, які даследаваў шляхі варагаў у канцы XIX стагоддзя, адзначаў: “Дзіўна і страшна было ўсведамляць, што па гэтых самых месцах плавалі чоўны варажскія” [12, с. 11]. Апетая ў песнях, Друць бярэ пачатак недалёка на поўнач ад Талачына і цячэ на поўдзень да Дняпра. На правым высокім беразе Друці, на пачатку волака да Заходняй Дзвіны, захавалася гарадзішча аднаго з найстаражытнейшых паселішчаў полацкай зямлі, што ўпамінаецца ў летапісах як Дрыўтск, Дрытеск, Дрыўтск (каля сучаснай вёскі Друцк Талачынскага раёна).

Паводле сведчанняў візантыйскіх гісторыкаў VI стагоддзя, нашы далёкія продкі сяліліся наступным чынам: “Паселішчы славян размешчаны на рэчках, адно за адным, і злучаны паміж сабою так, што паміж імі няма значных адлегласцей; ушчыльную да іх падыходзяць лясы, балоты, багны” [15, с. 18]. Пачатак і станаўленне дзяржаўнасці на землях усходніх славян спрыяла адыходу ад пантэістычнага светапогляду, прыняццю ў 988 годзе хрысціянства і далучэнню да высокаразвітай візантыйскай культуры таго часу. У сярэднявечных геаграфічных крыніцах Старажытная Русь звалася ўжо “гардарыка”, што азначае “краіна гарадоў”. Ад язычніцкага родаплемяннога ўмацаванага гарадзішча ўсходнеславянскі сярэднявечны горад адрозніваўся, у першую чаргу, абавязковай наяўнасцю храма (хорама Бога), які меў сімвалічнае прызначэнне нябеснага горадаахоўнага аб’екта. Менавіта гэтым гістарычным працэсам абумоўлена будаўніцтва ў Друцку больш тысячы гадоў таму *першага хрысціянскага храма*. Гэта адбылося ў часы ўладарання ў Полацкім княстве князя Ізяслава, сына Рагнеды, унука Рагвалода. І было гэта яшчэ да падзелу хрысціянства на ўсходнюю (праваслаўную) і заходнюю (каталіцкую) галіны, які адбыўся ў 1054 годзе.

Драўляная царква была пастаўлена ў цэнтры ўмацаванага дзядзінца Друцка і асвечана ў гонар Нараджэння Багародзіцы (Прачысценская). Дата яе заснавання падаецца ў надпісе, зробленым у канцы пергаментнага рукапісу славутага Друцкага Евангелля XIV стагоддзя, найкаштоўнейшага помніка ўсходнеславянскай пісьменнасці: “В лето 6509-е (1001 г.) створена бысть церкви сия Святая Богородица въ граде во Дриутъске, а служиши в ней ежедневную службу, божию милостию и его пречистой матери и рабом божьим князем Василием Михайловичем и его супругою княгинею Василисою. А положил я со своею женою Божественное Евангелие и оковал. Да дал Святой Богородице село Моравиничи и с людьми и со всеми пошлинами и медовою данью, и с селищами, и слугами, которые принадлежат тому селу. А что из той дани пошлина шла ключнику, та пошлина пономарю, который служит у Святыя Богородицы. Да дал десятину от хлеба из своего села Видинич. А после моей смерти не следует вмешиваться ни моим детям, ни моим тиунам, ни иному какому-либо нарушителю. А кто станет вмешиваться, тот даст ответ перед Богом на страшном суде” [11, с. 17]. Іншыя запісы на старонках Друцкага Евангелля сведчаць, што яно, як і ўвесь край, шмат разоў пераходзіла з рук у рукі.

Археолагамі Л.В. Аляксеевым і В.М. Ляўко пры раскопках старажытнага паселішча былі знойдзены шматлікія рэчы, якія тычыліся Прачысценскай царквы: керамічныя пліткі падлогі, памерам 9×9 см, з палівай жоўтага і зялёнага колеру, фрагменты бронзавай жырэнды (хароса) з некалькімі падсвечнікамі, бронзавыя крыжы-складні з выявамі Божай Маці, Архангелаў Міхаіла і Гаўрыіла, святога князя Барыса і інш., на якіх засталіся сляды пажарышч.

Царква неаднаразова гарэла і перабудоўвалася. У XVII стагоддзі пры ёй існаваў праваслаўны манастыр, у пачатку XVIII стагоддзя, да 1726 года, яна перайшла да уніятаў, а ў 1838 годзе была вернута праваслаўным. Яшчэ праз 100 гадоў, у 1938 годзе, з царквы знялі крыжы, а ў 1942 годзе яна была апошні раз спалена. На яе месцы ў 2001 годзе быў устаноўлены мемарыяльны знак з нагоды святкавання 1000-годдзя Друцка, побач зроблена рэканструкцыя фрагментаў умацаванняў старажытнага гарадзішча: драўляных чацверыковых вежаў і востракола.

Памятны знак
1000-годдзю паселішча, Друцк

у перыяд развіцця ў дзяржаве рамёстваў, культуры і эканомікі, сфарміраваўся новы тып ужо неўмацаванага гандлёвага паселішча, званага мястэчкам. На працягу XVI–XVII стагоддзяў мястэчка Абольцы змяніла шмат уладальнікаў, а ў XVIII стагоддзі стала ўладаннем князёў Сангушак, якім належала значная частка земляў гэтага рэгіёна.

Старажытны драўляны касцёл у Абольцах неаднаразова перабудоўваўся. Да першага падзелу Рэчы Паспалітай тут служыў вядомы каталіцкі дзеяч біскуп-суфраган С. Богуш-Састаньвіч. У 1809 годзе быў змураваны новы касцёл у стылі класіцызму, які існаваў яшчэ ў пачатку XX стагоддзя, але не збырогся (выяўлены археалагічнымі раскопкамі 1981 г.). Праваслаўная Успенская царква ў Абольцах вядома з 1532 года. Драўляны храм быў крыты гонтам, шмат разоў аднаўляўся. Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гадоў, “польскага мятежа”, бацюшка Г.І. Свідзерскі быў узнагароджаны “скуфьей, набедренником и темнобронзовым наперсным крестом”. У 1937 годзе царква зачынена, а святар М.Л. Пяскоўскі расстраляны. У 1941 годзе храм пры захопе вёскі спалены гітлераўцамі [11, с. 21–22].

У Вялікім Княстве Літоўскім найбольш даўнія традыцыі храмабудаўніцтва мела праваслаўная царква, якая, аднак, пасля дзяржаўнай Люблінскай уніі 1569 года і царкоўнай Брэсцкай уніі 1596 года, без падтрымкі дзяржаўнай улады Рэчы Паспалітай, паступова страціла свае дамінатныя пазіцыі. “Просьбою і грозьбою” большасць насельніцтва, раней праваслаўнага, перайшло ва уніяцтва. У выніку ў манументальным сакральным дойлідстве краю на працягу стагоддзяў своеасабліва спалучаліся і супрацістаялі адно аднаму традыцыі і каноны праваслаўнай, каталіцкай і уніяцкай канфесій. Менавіта ва уніяцкім храмабудаўніцтве XVIII стагоддзя набылі пашырэнне асабліва самабытныя нацыянальныя формы позняга беларускага барока, званага віленскім. Яго найбольш выдатнымі ўзорамі сталі уніяцкія храмы ў Полацку (Сафійскі сабор), Беразвеччы, Віцебску, Оршы, Барунах, Талачыне і інш. [3, с. 172–201]. Відавочна, што распаўсюджанне стылістыкі віленскага барока ў арэале Беларускага Паазер’я абумоўлена тэрытарыяльнай і культурнай далучанасцю да гістарычнага палітычнага цэнтра Вялікага Княства – Вільні.

Мястэчка Талачын (цяпер цэнтр адміністрацыйнага раёна) мае даўнюю і няпростую гісторыю. У пісьмовых крыніцах яно ўпершыню згадваецца ў 1433 годзе. У сярэдзіне XVII стагоддзя, падчас вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай Дзяржавай, паселішча цалкам спалена і зруйнавана. У выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 годзе мяжа паміж дзяржавамі прайшла якраз па рацэ Друць і падзяліла мястэчка на левабярэжны Стары (альбо Рускі) Талачын і правабярэжны Новы (альбо Зарэчны) Талачын, які заставаўся ў складзе Рэчы Паспалітай да 1793 года. Паміж імі існавала мытна. Пазней, у складзе Расійскай імперыі, часткі аднаго мястэчка адносіліся да розных паведаў: Стары Талачын – да Капыскага (з 1861 г. да Аршанскага), Новы Талачын – да Сенненскага. У сярэдзіне XIX стагоддзя 71% насельніцтва складалі яўрэі, 23% – праваслаўныя, 6% – католікі [7, с. 467]. Складанасць дзяржаўнай, этнічнай і канфесійнай структур абумовілі супярэчлівасць дакументальных крыніц па гісторыі культуры краю.

Вядома, што ў 1604 годзе канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега, тагачасны ўладальнік Талачына, заснаваў тут касцёл, школу і шпіталь. Будынкі гэтыя не ацалелі і дзе яны дакладна знаходзіліся невядома. Адначасова Л. Сапегам была пабудавана праваслаўная драўляная Ільінская царква «на самом приличном в местечке Толочин месте» [11, с. 11]. У 1615 годзе на гэтую царкву князем нададзены фундуш: 5 валок зямлі з пяццю на ёй сялянскімі дварамі ў вёсцы Катужына. У 1726 годзе Ільінская царква перайшла да уніятаў і, верагодна, пераасвечана ў гонар св. Міколы Цудатворцы, паколькі, згодна з дакументамі 1834 года, сяляне вёскі Катужына належалі менавіта да Мікольскай царквы. У 1835 годзе яна зноў

стала праваслаўнай. У гэты ж час у вопісу мястэчка адначаецца таксама наяўнасць «праздной Римской церкви», што знаходзілася ў Зарэчным Талачыне. Магчыма, што гэтае недакладнае вызначэнне тычыцца як раз адзінага ў мястэчку каталіцкага храма, прынамсі касцёла, заснаванага некалі Сапегам, які на той час ужо быў закрыты. У дакуменце адзначана таксама мураваная Пакроўская царква пры манастыры базыльян, якая на сённяшні дзень з'яўляецца найбольш каштоўным архітэктурным помнікам усяго Друцка-Талачынскага рэгіёна. Цяпер комплекс былога манастыра базыльян належыць праваслаўнаму жаночаму Свята-Пакроўскаму манастыру Віцебскай епархіі Беларускага Экзархата Маскоўскай Патрыярхіі.

Пакроўская царква XVIII стагоддзя, Талачын

Гістарычныя звесткі пра будаўніцтва манастыра базыльян у Талачыне нешматлікія, да таго ж супярэчлівыя. Толькі з пачаткам дзяржаўнай праграмы “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі” ў 1970-я гады ўпершыню зроблена спроба аб’ектыўна асвятліць помнікі культавага дойлідства перыяду Рэчы Паспалітай, у тым ліку і былога базыльянскага манастыра ў Талачыне. Пра яго архітэктурна-мастацкія якасці пісалі беларускія гісторыкі архітэктуры Ю. Якімовіч, А. Кулагін, Т. Габрусь і маскоўская даследчыца І. Слюнькова [2, с. 467; 3, с. 188; 3, с. 411; 5, с. 411; 9, с. 382–383; 13, с. 499–502]. Аднак нават гэтыя невялікія публікацыі ўтрымліваюць супярэчлівыя высновы. Таму пры атрыбучыі гэтага помніка мы мусім абапірацца на яго архітэктурна-мастацкія характарыстыкі і гістарычныя рэаліі.

Базыльянскі (грэка-каталіцкі) манастыр у Талачыне заснаваны ўладальнікамі мястэчка князямі Сангушкамі ў 1769 годзе. Хутчэй за ўсё ў той жа час распачата будаўніцтва мураванай царквы, пра што сведчаць яе архітэктурна-стылявыя асаблівасці, характэрныя для позняга беларускага барока. Відавочна, што гэта адбылося яшчэ да першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 годзе. Пытанне, ці была вялікая мураваная царква пастаўлена на месцы старажытнага драўлянага касцёла, застаецца дагэтуль дыскусійным, паколькі гэты факт не пацверджаны пісьмовымі ці археалагічнымі крыніцамі. Больш таго, не было аніякай неабходнасці замяняць касцёл уніяцкай царквой у межах Рэчы Паспалітай, дзе каталіцтва было дзяржаўнай канфесіяй. У Расійскай імперыі стаўленне да уніяцтва было зусім адмоўным. Найбольш верагодна, што велічны мураваны храм пастаўлены на новым месцы разам з базыльянскім манастыром

і асвечаны ў 1796 годзе ў гонар Пакрова Багародзіцы як уніяцкая царква. Таму нельга атаясамліваць гэты помнік з касцёлам, што сустракаецца ў шэрагу публікацый.

Касцёл XIX стагоддзя, Талачын

Манастырскі корпус XVIII стагоддзя, Талачын

Архітэктура Пакроўскай царквы з'яўляецца яскравым узорам позняга беларускага барока, звананага віленскім. Мастацкім узорам для яе стаў, верагодна, архітэктурны вобраз касцёла дамініканцаў у мястэчку Смаляны (менш за 40 км ад Талачына), якое таксама належала князям Сангушкам. Кляштар дамініканцаў заснаваны тут Геранімам Сангушкам яшчэ ў 1678 годзе, а новы касцёл змураваны ў 1760-я гады манахам-дамініканцам Людвікам Грынцэвічам, вядомым мясцовым дойлідам, які атрымаў прафесійную адукацыю ў Рыме. Структура фасада і вежаў Пакроўскай царквы цалкам ідэнтычна касцёлу ў Смалянах [4, с. 83–84]. Кампазіцыйныя і канфесійныя адрозненні паміж імі выяўлены ў форме алтарнай часткі, у адсутнасці ў талачынскім храме трансепта (папярочнага нефа) і наяўнасці мураванай алтарнай перагародкі, характэрнай для уніяцкіх храмаў. Высокі прафесійны і мастацкі ўзровень архітэктуры талачынскай уніяцкай царквы дазваляе меркаваць пра магчымы ўдзел у яе будаўніцтве такіх таленавітых архітэктараў таго часу, як Людвік Грынцэвіч ці Аляксандр Асікевіч (вядомы архітэктар-базыльянін).

Паводле архітэктанічнай будовы Пакроўская царква ў Талачыне – трохнефавая базіліка з дзвюх-вежавым фасадам-нартэксам. У кампазіцыі дамінуе высокі цэнтральны неф, які завяршаецца з захаду плоскай алтарнай сцяной. Тарцы двухсхільнага даху з абодвух бакоў закрыты фігурнымі атыкавымі фронтонамі складанага абрысу. Невысокія бакавыя нефы і яшчэ больш нізкія сіметрычныя сакрысціі надаюць дынаміку кампазіцыі, якая нарастае да вертыкалей вежаў. Пластыка галоўнага фасада надзвычай экспрэсіўная, але падпарадкавана строгай лустэркавай сіметрыі. Фасад падзелены на пяць частак выступаючымі пад вострым вуглом пілонамі, якія аформлены слаістымі пілястрамі вялікага ордэра. Прамежкі паміж пілястрамі маюць увагнутую паверхню, што надае фасаду хвалістасць, падабенства да тэатральнай кулісы. Ярусы вежаў імкліва скарачаюцца па памерах, што надае ім тэскапічную структуру і візуальную стромкасць. Аднак руставаныя п'едэсталы ордэра маюць ужо рысы барочнага класіцызму.

Арганізацыі ўнутранай прасторы храма таксама ўласцівы вытанчанасць і складанасць. Складанні бакавых нефаў падзелены падвойнымі падпружнымі аркамі, які абпіраюцца на слаістыя пілястры, што робіць форму апорных слупоў прасторава неакрэсленай. Алтарная частка аддзелена скразным «мурованым іконостасам», як пазначана ў інвентары храма за 1802 год. Незвычайным дэкаратыўным элементам у аформленні інтэр'ера з'яўляюцца нібыта «скручаныя» ўнізе пілястры арганых хораў і бакавых нефаў, чым у мастацкіх формах барока дэкларуецца ілюзорнасць і зменлівасць свету. Структура апорных слупоў, падпружных арак, скляпенняў, рустоўка цокаля, прапорцыі і групоўка ордэрных элементаў, прасторавая актыўнасць паверхні фасада – гэта ўсё характэрныя прыкметы позняга барока. Відавочна, што даціроўка гэтага помніка больш раннім часам не абгрунтавана з пункту гледжання гісторыі дойлідства.

Манастырскія будынкі першапачаткова былі драўляныя. Мураваны будынак былога базыльянскага манастыра узведзены да 1779 года, ужо пасля далучэння гэтай часткі мястэчка да Расійскай імперыі. Моцна выцягнуты прамавугольны жылы корпус размешчаны на поўдзень ад царквы (цяпер вул. Ленінская, 31), накрыты двухсхатным дахам з трохвугольнымі фронтонамі на тарцах. Фасады рытмічна расчлянены пілястрамі вялікага ордэра і ўвечаны прафіляванымі карнізамі. Аконныя праёмы аформлены фігурнымі сандрыкамі ў агульнай стылістыцы з храмам. Планіроўка будынка галерэйнага тыпу, з аднабаковым светлым калідорам. Памяшканні перакрыты цыліндрычнымі скляпеннямі з распалубкамі.

Згодна вопісу 1802 года, складзенаму ігуменам базыльянскага манастыра Юстай Крупіцкім, на той час у 8-мі келлях пражывала 5 манахаў, арганіст і інш. Далей у вопісу адзначана: «Манастырь содержит „публичные школы“. Профессора – монахи монастыря Иероним Лопатто (префект), Флориан и Сильвестр Быковские и пан Ян Вирер; студентов 80; науки 4-го класса: красноречие, виршеписание, география,

геометрия, история, мораль; 2-го и 3-го класса: науки христианские, моральная, география, история политическая, арифметика высшая, правила высшей конструкции; 1-го класса: катехизис, науки благонравия и др. Госпиталя нет... В будущем году откроется “фабрика мурования” школ, каплицы и ограды вокруг монастыря» [1, с. 616–617]. На плане мястэчка 1810 года ў межах манастырской тэрыторыі, пазначаны яшчэ адзін вялікі Г-падобны будынак, верагодна, драўляны, які цяпер не існуе. Ад вуліцы комплекс манастыра аддзяляе масіўная мураваная агароджа з лучковымі арачнымі нішамі. Парадную арачную браму, размешчаную па восі ўвахода ў царкву, дубліруе невялікая фортка.

Ацэнка гісторыка-культурнай каштоўнасці комплекса базыльянскага манастыра ў Талачыне мае складаны рознаветарны характар. Талачынскі базыльянскі манастыр скасаваны па рашэнні Грэка-уніяцкай духоўнай калегіі, створанай у 1828 годзе па загаду імператара Мікалая I, на чале якой стаялі мітрапаліты Язафат Булгак і Язэп Сямашка. Пасля паўстання 1830–1831 гадоў, у якім прымалі ўдзел шмат уніяцкіх святароў, пачалося масавае зачыненне базыльянскіх манастыроў [10, с. 13]. Больш 60 з іх, у тым ліку і талачынскі, закрытыя яшчэ да скасавання ўніі ў 1839 годзе. У хуткім часе, да 1846 года, адбылася перадача уніяцкай Пакроўскай царквы праваслаўным.

Відавочны грэка-каталіцкі канон архітэктуры храма негатыўна ўспрымаўся праваслаўным клірам, што знайшло адлюстраванне ў замене формы завяршэння вежаў на цыбулістыя галоўкі, замуроўцы шэрагу скразных барочных праёмаў. Пазней, у савецкі час, негатыўнае стаўленне да рэлігіі ў цэлым яшчэ больш ускладніла драматызм сітуацыі. Той факт, што ўвесь архітэктурны комплекс манастыра ў Талачыне, хаця і ў занябаным стане, ацалёў да пачатку 1990-х гадоў, можна патлумачыць толькі тым, што галоўны ўдар “атэістычнага вандалізму” ў гэтым рэгіёне патрапіў на гістарычна больш значныя і больш насычаныя помнікі сакральнага дойлідства – Віцебск і Оршу. У наш час архітэктурны комплекс у Талачыне рэстаўруецца.

У канцы XVIII стагоддзя ў мястэчку Саколiна па фундацыі яго ўладальніка князя Друцкага-Сакалінскага змуравана грэка-каталіцкая царква ў імя Святога Духа. Асноўны васьмігранны аб’ём храма сімвалізаваў гармонію сусвету. Шматлікія калоны і пілястры з фантазійнымі капітэлямі, хвалістыя антаблементы надавалі збудаванню стылістыку позняга барока. Вытанчанасцю формаў вызначалася таксама царква ў сяле Відзінічы, пабудаваная ў канцы XVIII стагоддзя, перабудаваная ў 1837 годзе шляхціцам Камароўскім. Крыжападобны ў плане будынак завяршаў высокі купал.

Уніяцкая Мікалаеўская царква ў вёсцы Клябань пабудавана з дрэва ў 1760 годзе. Гэта быў адназрубавы будынак на бутавым падмурку, абшыты вертыкальна дошкамі з нашчыльнікамі. У 1914 годзе да яго прыбудоўвалі ўваходны прытвор з шатровай званіцай. Апошняя грэка-каталіцкая царква ў рэгіёне пабудавана ўжо пасля першага падзела Рэчы Паспалітай. У кнізе Аршанскага земскага суда запіс ад 15 лістапада 1775 года “паводле календара рымскага” сведчыць, што пан Баніфацый Багдановіч, архітэктар з Оршы, і яго жонка Ганна жадаюць “у нашых адвечных добрах, названых Крывое, у вёсцы Ревуче Оршанскай провинции Толочинского деканата (паводле касцельнага адміністрацыйнага падзелу) обустроить униатскую церковь Петра и Павла”. Фундатары надзялілі прыход шматлікімі ахвяраваннямі, у тым ліку і памол на вадзяным млыне, што належаў іх родзічу Язэпу Дваржэцкаму-Багдановічу. Уніяцкі Полацкі, Віцебскі, Мсціслаўскі, Аршанскі і Магілёўскі архібіскуп Смагаржэўскі асвятціў будаўніцтва драўлянай царквы ў Равучы, дзе доўгі час захоўвалася каштоўная копія абраза Божай Маці Бялыніцкай. У 1832 годзе царква пераведзена ў праваслаўе, у 1926 – зачыненая, у 1956 – разабрана на бярвенні [11, с. 35–41].

Гістарычны перыяд Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) адзначаны ў рэгіёне будаўніцтвам шматлікіх праваслаўных цэркваў у вёсках Алёнавічы, Буторы, Славені, Высокі Гарадзец, Валосава, Азёрцы, Равуча, Лемніца, Рыдамля і інш. Літаральна ўсе гэтыя храмы як былыя уніяцкія, так і праваслаўныя, у савецкі час былі зачынены, а затым разбураны альбо дайшлі да нашага часу ў рэштках. Паводле архіўных дакументаў, многія святары рэпрэсаваны, расстраляны ці асуджаны на доўгі тэрмін зняволення [10; 11, с. 5–48].

Першая Пакроўская царква ў вёсцы Валосава пабудавана з дрэва з асобна пастаўленай званіцай “намаганьнямі пані Францішкі Дзяргілавай невядома ў якім годзе”, але ў 1859 годзе яна ўжо “патрабавала рамонта”. Аднак на яе месцы ў 1860 годзе на ахвяраванні Юліяна Санкоўскага пабудавана новая царква, прычым былі выкарыстаны бярвенні старых цэркваў у Валосава і Заполлі.

На могілках паміж вёскамі Рэчкі і Галошава захаваліся рэшткі драўлянай царквы, якую паводле стылявых прыкмет можна аднесці да канца XVIII – пачатку XIX стагоддзя. Будынак складаўся з двух зрубаў аднолькавай вышыні (асноўнага і алтарнага), накрытых агульным дахам. Сцены мелі традыцыйную для беларускага храмабудаўніцтва таго часу вертыкальную шалёўку з нашчыльнікамі. Архіўныя дакументы адносна вёскі Галошава тычацца дзвюх цэркваў. Адна з іх упершыню ўпамінаецца пад 1764 год, другі раз у 1905 годзе – як драўляная, крытая гонтай. Па-за вёскай знаходзілася царква, асвечаная ў гонар св. Барыса і Глеба, пабудаваная ў 1803 годзе каля старажытнага Барысавага каменя з надпісам: «В лето 6679 (1171) месяца мая в 7 день доспен крест сей. Господи, помози рабу своему Василию в крещении именем Рогволоду сыну Борису». У 1812 годзе Барысаглебская царква была спалена французамі, а ў 1830 годзе на яе месцы пабудавана новая драўляная царква. У Віцебскім абласным архіве ёсць справа аб адкрыцці

пасля Вялікай Айчыннай вайны праваслаўнага прыхода ў вёсцы Галошава і аб пераносе ў 1947 годзе на вясковыя могілкі царквы з вёскі Дзятлава [11, с. 34]. Найбольш верагодна, што ацалелі рэшткі менавіта гэтага храма.

Петрапаўлаўская царква ў Варанцэвічах у ведамасці 1895 года адзначана як драўляная, крытая гонтай. *Успенская царква* ў вёсцы Высокі Гарадзец пабудавана ў 1824 годзе. Вялікі драўляны храм з пяццю купаламі стаяў на пагорку каля вёскі. У 1901 годзе тут у сям’і дыякана Яўхіма Касянкава нарадзіўся сын, будучы вядомы беларускі пісьменнік Міхась Зарэцкі. Абодвы гэтыя праваслаўныя храмы ў 1936 годзе прыстасаваны пад клубы, будынкі падчас вайны разабраны на бярвенні. *Царква св. Казьмы і Дзям’яна* ў вёсцы Лемніца змуравана з цэглы ў 1836 годзе і атрымала рысы архітэктуры позняга класіцызму. Яна мела крыжападобную аб’ёмна-прасторавую кампазіцыю з цэнтральным купалам і званіцай на галоўным фасадзе. У 1903 годзе побач быў пастаўлены драўляны будынак царкоўна-прыходскай школы.

Каля вёскі Равуча ў фальварку Халяпінка знаходзілася сядзіба Хамянтоўскіх, ад якой ацалела капліца-пахавальня, змураваная ў 1882 годзе з чырвонай цэглы ў псеўдарускім стылі. Гэтая камерная пабудова мае характэрную аздабу ў выглядзе парэбрыкаў, кілепадобных франтончыкаў, філёнчатага руста і ўвучана цыбулепадобнай галоўкай. На адным з гранітных надмагілляў быў надпіс: «Генерал от инфантерии Петр Михайлович Хоментовский. Родился в 1828 году, умер в 1900 году» [5].

Паміж вёскамі Янава і Узноснае каля рэчкі Усвейка існуе крыніца, дзе, паводле падання, з’явіўся цудатворны абраз першых рускіх святых – князёў Барыса і Глеба. На гэтым месцы ў іх гонар пабудавана драўляная царква, дзе да 1900 года знаходзіўся цудатворны абраз [11, с. 6–10]. У 1885 годзе ў маёнтку Няклюдзе, размешчаным за 3 кіламетры адтуль, быў заснаваны праваслаўны мужчынскі Барысаглебскі манастыр, комплекс якога складаўся з трох цэркваў, капліцы, манаскага корпуса, дома архірэя з бібліятэкай, шпітэля, школы, прытулка для старых і нямоглых. Мураваная манастырская Свята-Троіцкая царква ўзведзена ў 1890–1896 гадах у псеўдарускім стылі. Чатырохчасткавую кампазіцыю храма складаюць асноўны кубападобны аб’ём, накрыты пакатым шатром з цыбулепадобнай галоўкай, да якога прылягаюць больш нізкія аб’ёмы алтара і трапезнай, накрытыя двухсхільнымі дахамі. Над уваходным аб’ёмам узвышаецца масіўная васьмірыковая званіца, якая ўвучана высокім шатром з галоўкай. У дэкаратыўнай аздабе выкарыстаны аркатурны фрыз, парэбрыкі, кілепадобныя абрамленні акон. Над крыніцай у 1891 годзе змуравана капліца, побач са старой драўлянай царквой у 1893–1901 гадах змуравана новая Барысаглебская царква, вядомая як Пустынская, ці Янаўская. Пасля рэвалюцыі Барысаглебскі манастыр быў зачынены. Аднак Свята-Троіцкая царква працягвала дзейнічаць з 1941 па 1962 год, пазней у ёй зрабілі зернесховішча. У наш час у населеным пункце Манастыр створана падвор’е талачынскага Свята-Пакроўскага жаночага манастыра. З 2005 года тут праводзяцца рэстаўрацыйныя работы.

Петрапаўлаўская царква ў вёсцы Буторы пабудавана з дрэва ў 1907 годзе, на цяперашні час ацалела ў рэштках. Гэта быў даволі вялікі храм, пастаўлены на бутавым падмурку з прыроднага каменя, які збіралі з палёў прыхаджане. Крыжападобная кампазіцыя збудавання сфарміравана вялікім асноўным зрубам, выцягнутым у папярочным напрамку, пяцігранным алтарным зрубам, трапезнай і ўваходным бабіным, над якім пастаўлена чацверыковая званіца з востраверхім шатром і галоўкай. Вялікія вокны аздаблены прафіляванымі ліштвямі. Сцены неашалеваныя.

У мястэчку Коханава да 1930-х гадоў дзейнічала *Мікалаеўская царква*, змураваная каля 1880 года з чырвонай цэглы ў псеўдарускім стылі. Храм увенчвалі тры цыбулепадобныя галоўкі. Пры царкве існавалі царкоўнапрыходская школа і бібліятэка. У 1932–1934 гадах будынак быў разбураны, а цэгла выкарыстана на будаўніцтве складаў чыгуначнай станцыі Коханава.

Адзіным каталіцкім храмам, пабудаваным у перыяд Расійскай імперыі з’яўляецца касцёл св. Антонія Падуанскага, змураваны ў Старым Талачыне ў 1853 годзе ў стылі позняга класіцызму з элементамі несапраўднай готыкі [8, с. 352]. Храм мае тэктоніку “схаванай” базілікі. Строгі прамавугольны аб’ём падзелены ўнутры слупамі на тры падоўжаныя нефы, з якіх цэнтральны не мае верхняга асвятлення. Цэнтральны неф з усходу завершаны паўкруглай алтарнай апсідай, з захаду – невялікім уваходным аб’ёмам. Схілы дахаў уваходнага і асноўнага аб’ёмаў, ордэрныя пілястры падкрэсліваюць прасторавы рытм кампазіцыі. Аконныя праёмы, парталы і дэкаратыўныя нішы маюць стральчататыя абрысы. Галоўны фасад аформлены рустоўкай, ступеньчатай аркатурай, люнетаў і конхавымі нішамі. Да 1962 года побач з храмам стаяла трох’ярусная званіца. Пасля вайны касцёл зачынілі, затым будынак прыстасавалі пад клуб, у 1993 годзе зноў вярнулі вернікам і рэстаўравалі.

Пасля распаду СССР у 1991 годзе ў Рэспубліцы Беларусь актывізавалася будаўніцтва новых праваслаўных храмаў, што непасрэдна адбілася ў разглядаемым рэгіёне. Сёння на тэрыторыі раёна зарэгістравана 6 прыходаў: два ў Талачыне, Друцку, Коханава, Абольшах, Слаўным, Серкавіцы і Няклюдзе (цяпер вёска Манастыр). На мяжы тысячагоддзяў новыя драўляныя праваслаўныя цэрквы пабудаваны ў старажытным Друцку і Коханава. У 2005–2010 гадах у Талачыне ў рэтраспектыўна-рускім стылі змуравана Увядзенская царква.

Значную і таксама амаль цалкам страчаную частку архітэктурнай спадчыны рэгіёна прадстаўляюць былыя шляхецкія сядзібы з маляўнічымі паркамі, гаспадарчымі і вытворчымі пабудовамі [6]. Каля вёскі Галошава ацалелі рэшткі сядзібы Цюндзявіцкіх канца XIX – пачатку XX стагоддзя, што ўключала сядзібны дом, гаспадарчыя пабудовы і пейзажны парк. Мураваны панскі дом узведзены ў 1897 годзе ў традыцыях мясцовай сядзібнай архітэктуры з элементамі неакласіцызму.

Вёска Галошава. Сядзіба XIX стагоддзя

Будынак мае сіметрычную аб'ёмна-прастоавую кампазіцыю з двухпавярховай цэнтральнай часткай і аднапавярховымі бакавымі крыламі, перакрытымі ўзаемна перпендыкулярнымі двухсхільнымі дахамі з трохвугольнымі франтонамі на тарцах. У дэкоры выкарыстаны пілястры, філёнчатая нішы, руставыя абрамленні лучковых вокнаў. Эклетычнасць збудавання выяўляе несіметрычнае размяшчэнне невялікага ўваходнага чатырохкалоннага порціка. Захаваліся фрагменты паркавых алей, сажалка, рэшткі двухпавярховага цаглянага флігеля. У 1996 годзе на беразе возера ў межах сядзібы пастаўлены вялікі крыж з каменнага маналіту.

Увядзенская царква. XXI стагоддзе, Талачын

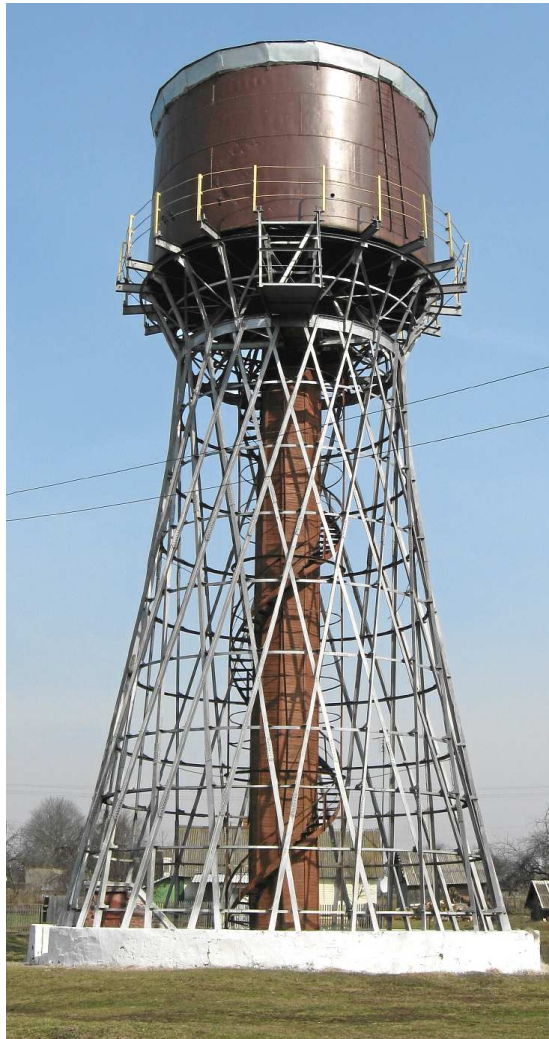
У канцы XIX стагоддзя ў паўднёва-заходняй частцы Талачына быў створаны сядзібны комплекс “Юзафполе”, ад якога ацалелі значныя часткі пейзажнага парка, невялікая сажалка і вытворчая пабудова – маслабойня, змураваная з чырвонай цэглы ў эклектычным стылі. Дэндралагічны склад парка

ўключае пераважна мясцовыя пароды дрэў: хвой, бярозы, таполі, ліпы, вярбы [5, с. 412]. Да таго ж часу адносіцца аднапавярховы жылы дом (цяпер гісторыка-краязнаўчы музей, вул. Піянерская, 4). Прамавугольны ў плане будынак накрыты высокім вальмавым дахам з невялікім трохвугольным франтонам над уваходным ганкам. Пабеленыя элементы дэкаратыўнай аздабы кантрастуюць з адкрытым чырвоным колерам цаглянай муроўкі. У аналагічным стылі так званай “цаглянай” архітэктуры характэрным для пераходу эклектыкі на мяжы XIX–XX стагоддзяў змураваны двухпавярховы будынак (вул. Ленінская, 29), дзе да 1925 года знаходзілася яўрэйская школа.

Ад сядзібы Замоіскіх другой паловы XIX стагоддзя ў вёсцы Рацава да нашага часу ацалелі панскі дом, службовы флігель, стайня, кузня і асобныя паркавыя курціны. У вёсцы Забайкал захаваліся фрагменты пейзажнага парку сядзібы Гардзелкоўскіх таксама канца XIX стагоддзя, у вёсцы Лясіна – рэшткі сядзібы Рэнгартанаў: рэшткі капліцы-пахавальні, клець і лядоўня. Каля падэшвы старажытнага друцкага гарадзішча ў пачатку XX стагоддзя пастаўлены Т-падобны ў плане мураваны будынак, умацаваны грувасткімі контрфорсамі. Адкрытая цагляная муроўка аздаблена пабеленымі дэкаратыўнымі элементамі. Аконныя праёмы маюць розную форму і размешчаны на рознай вышыні. Гэта дае падставы меркаваць, што раней у будынку месцілася стайня альбо пастаялы двор.

У ліку помнікаў прамысловай архітэктуры ў рэгіёне зберагліся ў напачатку XX стагоддзяў бровар у вёсцы Гаршэўшчына, вадзяныя млыны ў вёсках Каменнае-Крывое, Лемніца, Хахлоўка, якія часам выкарыстоўваліся таксама як тартакі. Найбольш добра захаваліся унікальны вытворчы аб’ект – воданосная вежа ў вёсцы Звянячы, узведзеная ў першай палове XX стагоддзя ў металічных канструкцыях, так званая вежа Шухава [6].

Вежа Шухава. XX стагоддзе, вёска Звянячы

Выдатны расійскі інжынер У.Р. Шухаў (1858–1939) першым у свеце вынайшаў і выкарыстаў у будаўніцтве стальных сеткавых абалонкі, увёў у архітэктуры форму аднаполасцевага гіпербалоіда кру-

чэння, што замацавана вынаходніцкімі патэнтамі 1894–1895 гадоў. З гэтай прычыны імя Шухава носяць вежы гіпербалоіднай канструкцыі, якія атрымалі шырокае распаўсюджанне ў Расіі і за мяжой. Найбольш вядомая з іх трансляцыйная тэлевізійная вежа на Шабалаўцы ў Маскве.

Заклучэнне. У архітэктурнай спадчыне друцка-талачынскага рэгіёна пры ўсіх яе стратах знайшлі адлюстраванне асноўныя этапы ў развіцці айчыннага дойлідства. Капітальных рэпрэзентатыўных збудаванняў мінулага тут захавалася няшмат, што абумоўлена шматпакутнай сацыяльна-палітычнай гісторыяй краю. Асабліва яскрава гэта адбілася ў манументальным сакральным дойлідстве, дзе на працягу стагоддзяў своеасабліва спалучаліся і супрацістаялі адно аднаму традыцыі і каноны праваслаўнай, каталіцкай і уніяцкай канфесій.

ЛІТАРАТУРА

1. Архив западнорусских униатских митрополитов. – Т. 2, 1836. – № 3030. – С. 617–618.
2. Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1993. – 618 с.
3. Габрусь, Т.В. Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Мінск : Ураджай, 2001. – С. 187–188.
4. Габрусь, Т. Нябесны бой над Талачынам / Т. Габрусь // Роднае слова. – 2013. – № 7. – С. 82–86.
5. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць. – Мінск : БСЭ, 1985. – С. 409–420.
6. Глобус Беларусі: Самы поўны ілюстраваны збор помнікаў беларускай архітэктуры [Электронны рэсурс] ; праект А. Дыбоўскага. – Рэжым доступу: <http://www.globus.tut.by>.
7. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П.П. Семенова. – СПб. ; М., 1882. – Т. 3 : Литовское и Белорусское Полесье. – Репринт. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 499–502.
8. Каталіцкія храмы Беларусі : энцыкл. даведнік ; тэкст А.М. Кулагін ; фотаздымкі А. Дыбоўскага. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2008. – 487 с.
9. Праваслаўныя храмы Беларусі : энцыкл. даведнік ; Тэкст А.М. Кулагін ; фотаздымкі А. Дыбоўскага. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2007. – 653 с.
10. Православные святыни Толочинского района : Прошлое и настоящее. – Витебск, 2004. – 37 с.
11. Протоиерей Александр (Лазука). Страницы истории православия на Толочинщине. – Толочин, 2008. – 59 с.
12. Рерих, Н.К. Из варяг в греки / Н.К. Рерих // Искусство и художественная промышленность. – 1899. – июль.
13. Слюнькова, И.Н. Монастыри восточной и западной традиций: наследие архитектуры Беларуси / И.Н. Слюнькова. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – 599 с.
14. Туристическая мозаика Беларуси / А.И. Локотко [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2011. – С. 190–193.
15. Хрестоматия по истории южных и западных славян : в 3 т. – Т. 1. – Минск, 1987.

Паступіў 17.01.2018

BETWEEN THE DNIEPER AND WESTERN DVINA: HISTORICAL AND ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE DRUTSK-TOLOCHIN REGION

T. GABRUS

The article is devoted to the historical and art history examination of the architectural heritage of the local region between the Western Dvina and the Dnieper on the way “from the Varangians to the Greeks” (now Tolochin district, Vitebsk region). It is concluded that in the architectural heritage of the Drutsk-Tolochin region, with all its losses, the main stages in the development of Russian architecture were reflected.

Keywords: architectural heritage, Drutsk, Tolochin, development of domestic architecture, main stages, review of the region.